

Масицька Т. Є., *докт. філол. наук.,*
професор кафедри української мови
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Методичні особливості вивчення речення як основної синтаксичної одиниці в закладах вищої освіти

У сучасному синтаксисі вивчення речення як основної синтаксичної одиниці вможливує якнайглибше розуміння сутності граматичних явищ. Детальний аналіз речення вможливить поглиблення знань студентів про особливості багатогранної синтаксичної системи. На початку вивчення теми потрібно окреслити основні питання: дослідження речення в сучасних мовознавчих студіях; речення як основна синтаксична одиниця серед інших синтаксичних одиниць; формально-синтаксичний аспект речення; відмінності двоскладної та односкладної формально-синтаксичної структур; особливості формально-синтаксичної організації складних речень; семантико-синтаксичний аспект речення; комунікативний аспект речення.

Потрібно звернути увагу студентів на те, що у більшості слов'янських студій з синтаксису дослідники витлумачували речення як одну з визначальних одиниць синтаксису, яку необхідно протиставити слову і словосполученню за формально-синтаксичною організацією, семантикою і функційними особливостями в мовленні. У кінці ХХ століття мовознавці звернули увагу на функційно-структурну проблематику реченнєвих одиниць та аналізували дослідження функційно-семантичних особливостей реченнєвих конструкцій. І. Р. Вихованець започаткував вивчення функційної проблематики речення [1–2]. Його ідеї розвинули А. П. Загнітко [5], Н. І. Іваницька [6], К. Ф. Шульжук [12]; М. В. Мірченко [11], О. Г. Межов [10], М. О. Вінтонів [4] та ін. У дослідженнях мовознавців зацентровано увагу на поліфункційності речення, застосовано новітні підходи до синтаксисних явищ. Варто наголосити на тому, що загалом у студіях дослідників простежуємо витлумачення синтаксичної проблематики, започатковану ще в теоретичних ідеях О. О. Потебні, О. О. Шахматова, О. І. Бодуена де Куртене, Л. Теньєра, В. Сімовича та ін.

Потрібно наголосити на тому, що у структурі синтаксичних одиниць (синтаксема, словосполучення, текст) реченню належить основне місце в реалізації найважливіших функцій мови: комунікативної (мова як засіб спілкування) і когнітивної (мова як знаряддя пізнання і відображення дійсності, вираження думки). Тому речення як предикативна одиниця є складною конструкцією в ієрархічній структурі мови, оскільки формує структурно-семантичні особливості синтаксичних одиниць (синтаксем, словосполучень). Важливо студентам вказати на те, що К. Ф. Шульжук, дослідивши різноманітні зразки реченнєвих конструкцій, зауважив, що жодна з мовних одиниць не має такого багатоаспектного й неоднозначного трактування, як речення, тому «не випадково у лінгвістиці відомо до 600 визначень речення», що зумовлено

значною розгалуженістю і різнобічністю структури речень у кожній мові [12, с. 43]. Один із авторів академічної граматики української мови – О. С. Мельничук визначив речення як основну знакову одиницю мовлення, що сформована з мовних знаків нижчого порядку – лексичних, фразеологічних і синтаксичних – і відзначена внутрішньою цілісністю і зовнішньою автономністю, виступаючи поза контекстом у ролі закінченого відрізка мовлення і виділяючись у контексті на єдиному рівні членування [9, с. 14].

Пояснюємо студентам, що в кінці ХХ століття в українському мовознавстві набув поширення погляд, згідно з яким у реченні необхідно розрізняти формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти [3, с. 54]. У синтаксичному аналізі речення потрібно обов'язково враховувати зазначені аспекти, оскільки саме сукупність чинників різної природи визначає належність тієї чи тієї конструкції до певного класифікаційного типу [1, с. 55].

У синтаксичних теоріях формально-синтаксичний аспект речення співвіднесений з відповідним формальним реченнєвим зразком (формально-синтаксичною структурою), реченнєвою моделлю (структурною схемою). Важливо пояснити студентам, що визначальну основу формально-синтаксичної організації речення формують синтаксичні зв'язки й виділені на їхній основі компоненти реченнєвої конструкції. За синтаксичними зв'язками речення поділяють на прості і складні. Формально-синтаксична структура простого речення співвіднесена з певним абстрагованим синтаксичним зразком, предикативною основою якого є підмет і присудок (двоскладне речення) або один головний член (односкладне речення). Найтиповішою репрезентацією простого речення є двоскладні та односкладні структури. На відміну від двоскладної формально-синтаксичної структури, яка репрезентована підметом і присудком, односкладна формально-синтаксична структура представлена не диференційованим на підмет і присудок головним членом речення. Другий головний член речення, що співвіднесений з підметом або присудком, має нульову форму вираження. Наголошуємо на тому, що в двоскладному реченні між підметом і присудком наявна формально-синтаксична взаємозалежність, а головний член односкладного речення утворює без допомоги інших компонентів структурну основу речення і не залежить від жодного іншого члена речення.

Акцентуємо увагу студентів на тому, що компонентний склад простого і складного речення є різним: «просте речення складається з членів речення, складне речення – з простих речень, які перетворено у частини складної реченнєвої конструкції і яким притаманна конститутивна ознака речення – предикативність» [3, с. 55]. Якщо для простого речення визначальним є предикативний зв'язок, то для складного – підрядний та сурядний синтаксичні зв'язки між предикативними частинами складного речення та, за теорією І. Р. Вихованця, недиференційований синтаксичний зв'язок, що зафіксований у переважній більшості різновидів безсполучникового складного речення [3, с. 33]. Специфіку, різновиди і форми синтаксичних зв'язків студентам потрібно пояснити перед вивченням теми «Речення як основна синтаксична одиниця».

Сполучники і сполучні слова утворюють центр формально-синтаксичної організації сполучникового складного речення, вказуючи на тип синтаксичного зв'язку. Компонентний склад реченневих конструкцій і синтаксичні зв'язки є головними диференційними формальними показниками простого і складного речень.

Важливо зазначити, що ще у другій половині ХХ століття мовознавці звернули увагу на семантико-синтаксичний аспект речення. Відомий чеський мовознавець Ф. Данеш є одним з перших дослідників, який обґрунтував виділення семантичної структури речення поряд із формальною і комунікативною [13]. Семантико-синтаксична структура речення зумовлена його формально-синтаксичною організацією. Просте елементарне з семантичного погляду речення виражає одну ситуацію. Семантико-синтаксична структура такого речення спрямовує увагу на предикат, який формує семантико-синтаксичні залежності [8, с. 90–197]. Семантико-синтаксична структура складного речення виражає семантико-синтаксичні відношення між двома або більше взаємопов'язаними подіями. У простому елементарному реченні лексичне наповнення репрезентують субстанційні семантико-синтаксичні залежності, які формує предикат, а в складному реченні стосунки між подіями відображають вихідна предикатна семантико-синтаксична залежність в складнопідрядних реченнях і семантико-синтаксична взаємозалежність у складносурядних реченнях [Там само, с. 204–310]. Кожна частина складного речення має тотожну щодо простого речення семантико-синтаксичну структуру.

Студентам потрібно пояснити, що комунікативна структура речення спрямована у сферу мовлення. Вона є незалежною від формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної організації речення. Уся семантична структура речення спрямована на комунікативну настанову мовця – повідомити певну інформацію. За теорією актуального членування у реченні необхідно виділяти логіко-граматичні частини: тему (дане, наявне, відоме) і рему (нове, ядро, повідомлюване). З актуальним членуванням речення пов'язане поняття предикативності, що властиве для формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного рівнів речення. На думку М. О. Вінтоніва, актуальне членування співвідносить висловлення з дійсністю. Слушними вважаємо його міркування: «Якщо не відбулося поєднання реми з темою, то не виникло й висловлення як закінченої й оформленої комунікативно-синтаксичної одиниці, а отже, не відбувся акт предикації як необхідна умова створення такої одиниці» [4, с. 23, 29]. У сучасній українській мові речення насамперед спрямоване на вираження реми як комунікативного центру, тому в реченні обов'язково є рема, а тема іноді в неповних реченнях має імпліцитне вираження [7, с. 173–174]. У функції теми виступають як головні, так і другорядні члени речення, рема здебільшого закріплена за присудком. Іноді актуальне і формально-синтаксичне членування речення не є тотожним.

У висновках зазначаємо, що в реченні як основній синтаксичній одиниці втілено три аспекти: формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний. Формально-синтаксичний аспект речення є одним із основних, він утворений синтаксичними зв'язками і членами речення, виділюваними на основі певного типу синтаксичного зв'язку, а семантико-синтаксичний аспект формують предикат і залежні від нього субстанційні синтаксеми. Специфіку комунікативного аспекту визначають особливості актуального членування речення.

Список використаної літератури

1. Бабій Ірина, Свистун Ніна. Теоретико-методичні засади навчання синтаксису і пунктуації української мови у вищій школі в контексті сучасних європейських орієнтирів. *Підготовка вчителя-філолога у педагогічному вищому навчальному закладі* : монографія. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2017. С. 51–75.

2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення : монографія. Київ: Наук. думка, 1983. 219 с.

3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ: Либідь, 1993. 368 с.

4. Вінтонів М. О. Актуальне членування речення і тексту : формальні та функційні вияви : монографія. Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2013. 327 с.

5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.

6. Іваницька Н. Л. Формально-граматична та семантико-синтаксична структура простого речення : тексти лекцій. Вінниця, 2004. 94 с.

7. Масицька Т. Є. Речення як багатоаспектна синтаксична одиниця. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови* : зб. наук. праць / Відп. редактор М. Я. Плющ. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. Випуск 10. С. 169–174.

8. Масицька Т. Є. Типологія семантико-синтаксичних реченнєвих залежностей : монографія. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2016. 416 с.

9. Мельничук О. С. Загальні питання синтаксису української мови. *Сучасна українська мова. Синтаксис* / За заг. ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1972. С.5–37.

10. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 464 с.

11. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : монографія. Вид. 2-ге, переробл. Луцьк: РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. 393 с.

12. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.

13. Daneš Fr. A tree-level approach to syntax. *Travaux de linguistiques de Prague*. 1964. Vol.1. P. 225–240.